

MANAS DESTANINDA KÖK BÖRÜ (BOZKURT)

Emine TAŞ*

Özet: Bozkurt, Türk mitolojisinde ve destanlarında türeyiş sembolü olarak hayvan-ana/ata bağlamında önemli bir yer tutar. Bu bağlamda Bozkurt, soyun kutsallığını ve ataların devamlılığını temsil eder. Örneğin, Göktürklerin köken mitolojisinde kurt, Türklerin atası olarak kabul edilir ve soyun başlangıcını simgeler. Bozkurt hem fiziksel hem de metaforik anlamda birçok rolde yer alır ve bu çok yönlü sembolik işlevleri, Türk mitolojisi ve destanlarındaki merkezi rolünü ve topluluk kimliğindeki önemini vurgular. Bozkurt, don değiştirme ritüellerinde de önemli bir rol oynar. Şamanlar ve kahramanlar kurt donuna bürünerek korunma amacı yatmaktadır. Böylece bozkurt, koruyucu ve rehberlik eden bir sembol hâline de gelir. Bozkurt, Türk ad verme geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Kurt, kötü ruhları uzaklaştıran ve çocukları koruyan bir figür olarak görülür ve çocuklara verilen isimlerde sıkça kullanılır. Örneğin, Özbekler’de Börütaş, Börügül gibi isimler bu geleneği yansıtır. Bozkurt, destan kahramanlarının tasvirinde sıkça kullanılan bir benzetme unsurudur. Kahramanların fiziksel özellikleri ve cesaretleri kurt gibi hayvanlarla karşılaştırılarak vurgulanır. Örneğin, Manas Destanı’nda Manas’ın keskin gözleri “kurt gözlü” olarak tanımlanır. Bozkurt, kahramanların zor zamanlarında rehberlik eder ve onlara doğru yolu gösterir. Manas Destanı’nda, Bozkurt’un Manas’a rehberlik ederek onu İslam’a yönlendirmesi bu işlevin bir örneğidir. Bozkurt’un çok yönlü sembolik işlevleri, Türk kültürü ve mitolojisinde derin bir anlam taşır ve destanların kahramanlarının güç, cesaret ve rehberlik niteliklerini vurgulamak için kullanılır. Bu bağlamda, Manas Destanı’nın çeşitli varyantlarında Bozkurt’un geçtiği yerler tespit edilerek, bu sembolik işlevlerin nasıl ortaya çıktığı ve destandaki rolü işlevsel halk bilimi kuramı bağlamında yorumlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Kök Börü (Bozkurt), Don Değiştirme, Tasvir ve Benzetme, Ad Alma.*

Kök Börü (Bozkurt) In Manas Epic

Abstract: Bozkurt has an important place in Turkish mythology and epics as a symbol of descent in the context of animal-mother/father. In this context, Bozkurt represents the sanctity of lineage and the continuity of ancestors. For example, in the origin mythology of the Göktürks, the wolf is considered the ancestor of the Turks and symbolizes the beginning of the lineage. Bozkurt appears in many roles, both physically and metaphorically, and these multifaceted symbolic functions emphasize its central role in Turkish mythology and epics and its importance in community identity. The wolf also plays an important role in the rituals of changing underwear. Shamans and heroes take on the wolf’s body for the purpose of protection. Thus, the grizzly wolf becomes a symbol of protection and guidance. Bozkurt has an important place in the Turkish naming tradition. The wolf is seen as a figure that drives away evil spirits and protects children, and is frequently used in the names given to children. For example, names such as Börütaş, Börügül in Uzbeks reflect this tradition. The wolf is a frequently used element of simile in the depiction of epic heroes. The physical characteristics and courage of heroes are emphasized by comparing them with animals such as wolves. For example, in the Manas Epic, Manas’ sharp eyes are described as “wolf-eyed”. Bozkurt guides the heroes in difficult times and shows them the right path. In the Manas Epic, Bozkurt’s guiding Manas and leading him to Islam is an example of this function. The multifaceted symbolic functions of Bozkurt have a deep meaning in Turkish culture and mythology and are used to emphasize the qualities of strength, courage and guidance of the heroes of epics. In this context, the places where Bozkurt appears in various variants of the Manas Epic will be identified and how these symbolic functions emerged and its role in the epic will be interpreted in the context of functional folklore theory.

Key Words: *Kök Börü (Bozkurt), Frost Change, Depiction and Simile, Name Taking.*

Giriş

Türk boylarının kültüründe hayvanlar çok önemli bir yer tutar. Birçok hayvan, farklı nedenlerle kutsal kabul edilir veya hayvan-ata olarak görülür. Bu anlayış, Türk mitolojisinde, günlük yaşamda ve hatta sanatta kendine geniş bir yer bulur.

Totemizm, Sedat Veyis Örnek’in tanımıyla, bir grup veya klanın mistik, büyü (büyü, sihir, kut) ve akrabalık bağlarıyla bir hayvan, bitki türü veya nesneye bağlanmasını ifade eder (2014: 41). Hayvan-ata kavramı, bu tanımın bir parçası olarak değerlendirilebilir. Hayvan-ata, bir grup veya klanın atası olarak kabul edilen ve belirli özellikleri ve nitelikleri simgeleyen hayvandır. Bu kavram, totemizmin daha geniş bir yansımasıdır ve grup veya klanın kimliğini, ritüellerini ve sosyal yapısını belirler.

*Dr., Türk Halk Edebiyatı, eminetas5050@gmail.com

Türk mitolojisinde, türeme efsaneleri oldukça önemli bir yer tutar ve özellikle hayvan-ana/ata tapımı ekseninde hayvandan türeme anlatıları öne çıkar. Bu anlatılar, Türk boylarının kültürel ve mitolojik geçmişini şekillendiren önemli unsurlardır. Türeme efsaneleri, toplulukların kimliğini, atalarını ve kutsal hayvanlarını anlamlandırma ve yüceltme çabasıdır. Türeme efsaneleri arasında en önemli hayvanlardan biri kurttur. Kurt, Türk mitolojisinde ve kültüründe önemli bir yere sahiptir (Korkmaz, 2008: 151). Fuzuli Bayat'ın açıklamalarına göre, bozkurt ya da gök börü olarak bilinen kurt, eski Türklerde Tanrıoğlu olarak kabul edilmiştir. Kurdun ismindeki semboller, özellikle “gök” veya “boz” rengi, onu doğrudan Tanrıoğlu statüsüne taşır. Bu renkler, kurtu gökyüzü ve kutsallıkla ilişkilendirir. Kurt, çeşitli mitolojik sistemlerde olduğu gibi, eski Türklerde de Tanrı tarafından gönderilen kutsal hayvan, kurtarıcı kahraman, koruyucu ruh, himayeci ve atadır. Göktürk Dönemi'nde, kurt resmi olarak devletin sembollerinden biri olmuştur. Aşina boyu, bozkurdu kendi ana ataları olarak kabul edip, onu topluluklarının ecdadı ilan etmişlerdir. Bu dönemde, kurtun kutsallığı ve koruyuculuğu vurgulanmıştır. Kurt hem devlet sembollerinde hem de toplumsal yapı içinde önemli bir figür haline gelmiştir. Kurdun ata olarak işlev gördüğü köken mitlerinde çeşitli örnekler bulunmaktadır. Örneğin, Hun döneminden önce Wu-sunları anlatan Çin yıllıklarında, bir kurdun emzirdiği Wu-sun hükümdarının oğlundan türeyen boy veya halk anlatılır. Hükümdar kızının, ilah olarak kabul edilen veya Tanrı tarafından gönderildiği düşünülen kurtla evlenmesinden doğan ve Ti diye adlandırılan Türk boyları, bu mitolojik anlatıların bir başka örneğidir. Ayrıca, Hunların komşuları olan Kırgızların ve Türklerin ataları, on sekiz kardeşin içinde kurttan doğan en büyüğünün soyundan türemiştir (2007: 166, 170, 172).

Bozkurt, bilindiği üzere yol gösterici bir misyon yüklenmiştir. Türk mitolojisinde Bozkurt, Tanrı tarafından Türklere yol göstermek amacıyla gönderilen kutsal bir varlık olarak kabul edilir. Bu anlatı, Türklerin kutsal kurtla olan bağını ve onun koruyucu ve yol gösterici rolünü vurgular. En güzel örneklerinden biri, Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı'nda yer alır. Oğuz Kağan Destanı, Türk mitolojisinin en önemli eserlerinden biridir ve Bozkurt'un kutsallığını ve Tanrı tarafından gönderildiğini anlatır. Destanda, Oğuz Kağan'ın çadırına tan vakti güneş gibi bir ışık hüzmeleri girer. Bu ışık hüzmelerinden gök tüylü ve gök yeleli büyük bir erkek kurt çıkar. Kurt, Oğuz Kağan'a yol gösterir ve onu zafere ulaştırır (Bang ve Arat, 1936: 19).

Türk destanları incelendiğinde, Bozkurt figürü birçok sembolik ve işlevsel bağlamda öne çıkmaktadır. Bozkurt, türeyiş sembolü olarak hayvan-ana/ata bağlamında önemli bir rol oynarken, ayrıca don değiştirme ritüellerinde, bilgi aktarma ve sorma süreçlerinde, ad olma ve ad alma pratiklerinde, benzetme ve tasvir unsurları olarak, kılavuzluk ve yol gösterme işlevlerinde belirgin şekilde karşımıza çıkar.¹ Bozkurt'un bu çok yönlü sembolik işlevleri, onun Türk mitolojisi ve destanlarındaki merkezi rolünü ve topluluk kimliğindeki önemini vurgular. Bu bağlamda, Bozkurt'un hem fiziksel hem de metaforik anlamda çeşitli roller üstlenmiştir. Bozkurt, hem ataların devamlılığı ve soyun kutsallığını temsil ederken, hem de kahramanlara ve topluluklara yol gösteren bir rehber olarak destanlardaki yerini alır. Söz konusu çalışmada verilen bilgilerden yola çıkarak bir tasnifleme ve inceleme yoluna gidilmiştir. Manas Destanı'nın çeşitli varyantlarında, Kök Börü (Bozkurt)'un geçtiği yerler önce tespit edilmiş olup, ardından da tasnifleme yapılmış ve işlevsel halk bilimi kuramı bağlamında kurdun destandaki işlevleri yorumlanmıştır.

1. Don Değiştirmede Bozkurt

İnsanların, hayvanların, bitkilerin ve cansız varlıkların temel özelliklerini kaybederek birbiriyle yer değiştirmesi; cansız varlıkların canlanması ve canlı varlıkların cansız maddeye

¹¹Detaylı bilgi için bk. Kolot, B. (2022). *Türk Destanlarında Kurt*. İstanbul: Arı Yayınları.

dönüşmesi olaylarına dönüşüm (biçim değiştirme, don değiştirme “métamorphose”) olarak adlandırılmaktadır (Boratav, 1994: 62). Şaman, koruyucu ruhu olarak gördüğü hayvan ana formuna bürünerek (ki bu genellikle ayı, kurt, kuş gibi hayvanlar olabilir), kurtuluşu hedefler. İslamiyet öncesi dönemde, zor durumda kalan bir veli, hayvan ana formuna veya kutsal kabul edilen ongon formuna bürünerek, genellikle bir hayvan şekline girip korunurdu. Bu, şamanın girdiği hayvan formunun koruyucu bir rol oynadığını gösterir. Zaman zaman da hayvanın kendisi doğrudan velinin yerini alarak ona verilecek zararı engellerdi (Bayat, 2006: 163; Küçük, 2020: 108). Gök tüylü ve gök yeleli bir kurt biçimine bürünmek, destan kahramanının yardımına koşma, ona kılavuzluk etme ve yol gösterme işlevleriyle karşımıza çıkmaktadır (Kolot, 2022: 84). Şamanların, velilerin, evliyaların bir keramet gösterme özelliği bağlamında hayvan donuna bürünme olayı, Manas Destanı’nın çeşitli varyantlarında da görülmektedir:

Oñ cagına karasa	Sağına	baksa,	S.
Kıyadan tüştü kırk kişi,	Yamaçtan	indi kırk kişi,	
Kırk çiltendin özü eken,	Kırk çiltenin (ermişin)	kendisiymiş,	
Börü bolup kubulgan	Börü (Kurt) olup kılığa giren,		
Atı Aleykisalem özü eken,	Adı Aleykisalem’in kendisiymiş.		
Özü turmak bereki	Kendisi olmak bir yana		
Karagan kara közü eken,	Bakan kara gözüymüş.		
Karışkır bolup kubulup,	Bozkurt donuna girip,		
Manaska colukkani cürgönü	Manas’a görünmek ister...		

(Karalayev, 2010: 248).

Karalayev’in anlatımında kırklar “kurt sürüsü” halinde yer alırlar. Anlatıda kırklar, kurt sürüsü halinde giderken Manas ile karşılaşır ve ona dua eşliğinde bir zırh armağan ederler. Dualarında, Manas’ın Tanrı’nın kulu olarak yaratıldığı, bozkurdun ereni bir lider olarak dünyaya geldiği anlatılır. Hem sultan hem kağan vurgulanarak, onun Tanrısının buyruğuyla var edilmiş kudretli bir bozkurt ve arslan olduğu ifade edilir. Savaş meydanında ise yırtıcı hayvanlar ve kurtlar Manas’ın yanında yer alarak ona destek olurlar (Çoruhlu, 2024: 231). Kırklar inancı, genellikle manevi varlıklar veya ermişler olarak kabul edilen kırk kutsal kişinin varlığına dayanır ve bu inanç, çeşitli ritüel ve geleneklerde kendini göstermektedir.

Manas Destanı’nın Sagınbay Orozbekov’un bir varyantında kurt, İslamlaştırılmış bir totem hayvan olarak karşımıza çıkmaktadır. Manas bir gün kuzuları otlatmaya gittikleri sırada karşısına bir kurt çıkar. İlk defa kurt gören Manas çok şaşırır. Yanında gelen Çegebay’a gördüğü hayvanın ne olduğunu sorar. Bunun üzerine kurt koyunlardan birini alır dağa doğru götürür. Manas kuzunun kanından iz sürer ve kurdun ardından koşar. Manas kurdun bir mağaraya girdiğini görür ve o da mağaraya girer. Mağaranın içinde kurttan iz yoktur ve içeride kırk kişi vardır. Bu kırk adam Manas’a bakarlar ve kuzunun kurt tarafından kapılmasından korkmamasını, kuzuda bir iz veya yara olup olmadığını sorarlar. Onlar, çocuğa, heybetli görüldüğünü ve gazaya uygun yaratıldığını söylerler. Ardından kuzuyu göstererek çocuğa durumu anlatmaya başlarlar. Manas kuzuyu kapalı kurdun tüyünün gök gibi olduğunu belirtir ve kurdun nerede olduğunu onlara sorar. Kırk gündür izlenen Manas’a, Hızır İlyas’ın onu takip ettiği söylenir. Kırk görünmez varlıkla ilişkili olarak kuzusuna diş izi olup olmadığını incelemesi istenir. Kuzunun kuyruğunun kendileri tarafından alındığı, bunun Allah’ın emri olduğu ve başarılı bir hayat için Allah’ın teklisinin bilinmesi gerektiği vurgulanır. Kırk kişi görmeden inanmanın gönül kirliliğini giderdiği, Allah’ın varlığına inanmanın önemine değinilir ve babasız doğurmuş demenin yanıtıcı olduğu belirtilir. Kırklar, Manas’ın Allah’a inanması gerektiğini söylerler ve İslam’a davet ederler. Manas, kırk varlığa kendilerinin nasıl “kurt” olabildiklerini, hangilerinin “kurt” olduğunu ve neden boş bırakıldıklarını sorar: “Kurt olan hanginiz,/ Hangisi olduğunu söyleyiniz?”/ Hadi, gök kurt

olun göreyim,/ Dikkatimi daha sonra vereyim”. Onları tanımak ve Allah’ın onları nereden gönderdiğini öğrenmek ister. Hizmet eden kırk varlık, Manas’ın sorularına kahkaha atarak gülerler. Bunun üzerine kırk varlıklardan bir tanesi silkinip “gök börü (gök kurt, bozkurt)” ye dönüşmüştür. Ardından kırklar Manas’ın yanında bulunan Çegebay’a, “Kutu Bey” adını verirler (Orozbekov, 2007: 161-169). Destanın ilerleyen kısımlarında düşman saldırısına uğramaları üzerine Manas, “Nereye gitti acaba,/ Kurt olan kırk kişi/ Nerdeler?” şeklinde düşündüğü anda o kırk çiltlen ortaya çıkar. Bu kırk çiltlen onlara gök demir giyen askerler ortaya çıkarır (Orozbekov, 2007: 207-211). Bu bağlamda Kırgız halkı, kahramanları Manas’ın İslam dinini keşfetmesinde bu kutsal hayvanın rehberlik ettiğini belirtmek ister. Destandaki kurt, dinî bir kimliğe büründürülmüş olmasına rağmen, Oğuz Kağan Destanı’ndaki gök yeleli gök tüylü kurtla benzer bir rol üstlenir. Oğuz Kağan Destanı’nda Tanrı’nın sembolü olarak yeryüzüne gelen bozkurt, burada İslam dinini yaymak için mücadele eden kutsal zatların kılavuzluğunu üstlenir ve Manas’a hak dini bulması konusunda rehberlik eder (Kolot, 2022: 95-96). Destanda bahadır Manas, bozkurt donuna girmiş kırk çiltlen tarafından yoğun bir dini-mistik eğitimden geçmiştir. Bu eğitim, yaradılışın özellikleri, Allah’ın sıfatları ve İslam’ın değişik boyutları gibi konuları kapsar. Eğitim süreci kısa tutulmuş; çünkü bahadırın üstün bir kavrayışa sahip olduğu düşünülmüştür. Bu nedenle ek bir eğitime gerek görülmemiştir. Bahadır’ın bu özelliği, onun kahramanlığını ve inancını bir araya getirerek vatan topraklarını korumasında yeterli olmuştur (Çeribaş, 2024: 259). Anadolu sahasında bulunan erenler ve evliyalar, sıklıkla güvercin, turna ve ceylan gibi hayvanların suretine bürünürler. Manas Destanı’nda bu figürlerin, totem ve Türkler tarafından kutsal kabul edilen Gök Kurt’a dönüşmeleri, Şamanizm’in izlerinin devam ettiğini de göstermektedir. Destanda geçen “kırk çiltlen” ifadesi, Anadolu sahasında “kırklar” inancı olarak bilinmektedir. Bu ifade, Anadolu’da yaygın olan ve tarihsel kökenleri eski Türk inançlarına dayanan kırklar inancının bir yansımasıdır. Manas Destanı’ndaki “kırk çiltlen”, kırklar inancı bağlamında manevi varlıklar veya ermişler olarak kabul edilen kırk kutsal kişiyi temsil eder ve bu inanç, çeşitli ritüel ve geleneklerde kendini gösterir.

Kırklar inancı İslam dini ile gelen olgudur ve tasavvufi bir terimdir. Mağarada yine hem Şamanizm inancında hem de İslam dininde karşımıza çıkmaktadır. Mağara, yeniden doğuşu, anne karnını, ölümden sonraki yaşamı, yeni kimlik kazanmanın, Tanrı’ya açılan kapının sembolüdür. Aynı zamanda mağara Tanrıya açılan kapıdır. Bu bağlamda Manas’ın kuzusunu kapalı kurdun peşinden gittiğinde bir mağaraya girmeleri ve Manas orada kırk çiltlenle karşılaşması, aynı zamanda o kırkların Manas’ı İslam’a davet etmesi hem Şamanizm inancının hem de İslam dininin etkisinin olduğunu göstermektedir. Manas’ın mağaraya girerek kırk çiltlenle karşılaşması, her iki inancın etkisini yansıtır. Gök kurt, Şamanizm inancının olduğu dönemlerde hayvan ata/ana olarak görülmektedir. Çünkü Göktürkler döneminde bir çocuğun savaş sonrasında tek kalması, bir dişi kurdun onu alıp mağaraya getirmesi ve dişi kurt o çocuktan hamile kalıp Türk halkının atası olarak kabul edilmesiyle Manas’ın mağaraya gelerek kurt kılıfına girmiş kırk çiltlenin onu İslam’a çağırması arasında da bir benzerliğin olduğunu göstermektedir. Çünkü ikisinde de mağarada yeniden doğuş ve diriliş söz konusudur. Manas İslam’ı seçerek Kırgız halkının da o dine yönelmesi, İslam’ın o toplumda dirilişini ifade etmektedir. Diğer yandan Göktürklerde de dişi kurdun vasıtasıyla Türklerin yeniden dirilişini, yeniden doğuşunu gerçekleştirmektedir.

2. Tasvir ve Benzetme Unsuru Olarak Bozkurt

Türk destan kahramanları, genellikle doğada üstün özelliklere sahip olan ve bağımsız hareket edebilen yırtıcı canlılarla özdeşleştirilmiştir. Böri (kurt), arslan, kaplan, bars (yolbars/tonga), бүркүт (kartal/laçın) ve şunkar (doğan, sungur, kırğı/şahin) gibi hayvanlar ve kuşlar hem karakterler hem de adlar olarak günümüze kadar kullanılagelmiştir. Bu

kahramanlar, doğanın gücü ve özgürlüğünü simgelemekte ve Türk mitolojisinin zenginliğini yansıtmaktadır (Özkan, 2009: 5).

Kurtlar, Orta ve İç Asya'nın hayvancılık ve avcılıkla geçinen toplulukları arasında, en çok korkulan hayvanlardan biri olarak kabul edilmiştir. Bu hayvanlara, fiziksel güçleri ve yırtıcılık özellikleri nedeniyle doğaüstü güçler atfedilmiş ve bu korkuyla karışık saygı, onların anılmalarında etkili olmuştur. Bu topluluklar, kurtları hem korku hem de saygı ile anarak, onları mitoloji ve kültürel anlatılarında önemli bir yere koymuşlardır (Çoruhlu, 1999: 111). Bununla ilgili diğer bir mesele, destan anlatılarında kurdun yaşam tarzıyla insanın yaşam şekli arasında büyük benzerlikler kurulmasıdır. Bu bağlamda kahramanın güçlü, cesur, kararlı ve fiziksel olarak sıradan insanlardan farklı olduğunu göstermek amacıyla kurtla özdeşleştirilmiştir. Diğer yandan destanlarda geçen kahramanın kurda benzetilmesi, onlarda var olan özelliklerin kahramana da aktarıldığı düşüncesi yer alabilir. Bununla birlikte yaşanan coğrafyada var olan en güçlü hayvanlarla kahramanlar arasında bir ilişki kurulduğu gibi bu hayvanlar totem olarak seçilmiştir. Totem hayvanlar, toplulukların kimlik ve mitolojilerini şekillendirmede önemli rol oynamış, kahramanların cesaret, güç ve diğer olumlu özelliklerini temsil etmişlerdir. Bu uygulama, insanların doğayla olan ilişkilerini ve doğanın gücünü sembolize etmek için kullanılmıştır.

Manas Destanı'nda Manas'ı tasvir ederken kurdun bir uzvu veya bir özelliği benzetme unsuru olarak kullanıldığı görülmektedir. Destanın bir varyantında Manas şu şekilde tasvir edilir:

Kankor kök cal kan Manas,	Kan dökücü, gök yeleli (kök börü), kanlı Manas,
	(Karalayev, 2010: 1031).
Börü köştü, kuu murut	Kurt gözlü, kırcı bıyıklı
kabilan tuuğan Er Manas	kaplan doğan Er Manas
	(Radloff, 1995: 135).

Orozbekov'un varyantında "gök yeleli" olarak ifade edilir. Buradaki gök yeleli, gök kurt'a ait bir unsurdur. Radloff varyantında ise Manas'ın gözlerini anlatırken "kurt gözlü" şeklinde ifade edilmiştir. Sözü edilen benzetmede Manas'ın kurt gibi keskin gözlere sahip olduğu vurgulanmaktadır.

Orozbekov'un Manas'ın doğumunu anlattığı bir varyantında Manas'ın tasviri kısmında, onun kulaklarını kurda benzetmiştir:

Bil müçösü körünöt.	Güçlü yapısı belli.
Colbors moyun, coon bilek,	Kaplan boyun, kalın bilek,
Coorunu kalıñ, taş cürök,	Kasları kalın, taş yürek,
Cılma kabak, cıldız köz,	Pürüzsüz alın, yıldız göz,
Börü kulak, colbors töş	Kurt kulaklı, kaplan göğüslü,
Bölökçö türü bar eken!	Çok farklı bir görünüşü varmış.
	(Orozbekov, 2007: 118-119).

Destanda geçen bu tasvir Oğuz Kağan'ın dünyaya gelişinde, Oğuz Kağan'ı tasvir ederken de vücudu olağanüstü olarak anlatılmıştır. Ayakları öküz ayağı gibi olan bu çocuğun beli de kurt beli gibidir. Kurda atfedilen fiziksel dayanıklılık, güç, çeviklik ve kuvvet gibi nitelikler, destan kahramanının ne kadar güçlü, sağlam ve çevik olacağını gösterme amacı yatmaktadır. Manas'ı tarif ederken belirtilen "kurt kulaklı" demesi, kahramanın keskin duyulara ve tehlikeleri fark etme yeteneğine sahip olacağını belirtirken, kaplan göğsü ise güçlü ve cesaretli olacağını gösterir. Bu şekilde, kahraman sıradan insanlardan farklı ve güçlü bir figür olarak resmedilir.

Destanda "Börü conduu köybaatır" (Börü duruşlu yiğit bahadır) (Orozbekov, 2017c: 924) ifadesiyle betimlenen bahadır figürü, kahramanın duruşunun "börü" (kurt) ile benzetilerek tasvir edildiğini göstermektedir.

Manas Destanı'nın bir başka varyantında ise "kurt"un cesaretli yönü, kahramanın tasvirinde kullanılmıştır:

Börü coldu böğölü...

Börü cesaretli Böğölü...
(Orozbekov, 2017b: 1221).

"Coo börüsü er Manas...", (Düşmanın börüsü Er Manas...); "Coo börüsü Almambet...", (Düşmanın börüsü Almambet...); "Coo börüsü Er Sıgrak/ Kaçırıp çıktı betinen.", (Düşman börüsü Er Sırgak/ Saldırıp çıktı karşısından.) (Orozbekov, 2017b: 556, 917; Orozbekov, 2017c: 214) ifadeleri, kahramanların destandaki önemini ve olağanüstü niteliklerini vurgulayan benzetme unsurlardır. İlk ifade de adı geçen isimlerin, dostları tarafından cesur ve kahraman olarak görülmesini, aynı zamanda düşmanlarının bile onun gücünü ve cesaretini kabul ettiklerini gösterir. Onların hem dostlarının hem de düşmanlarının gözünde büyük bir lider ve savaşçı olduğunu bu ifadeler yansıtır.

Manas'a annesi öğüt verirken, oğlana düşmanı "kurt" olarak ifade etmiştir:

Tentek uulum, oñboy kal,
Ceti börü bir koydu
Talasa tarpın koyobu,
Ceti miñ kişi kırk candı
Sabasa tarpı koyobu?

Yaramaz oğlum, düzelmeyeceksin,
Yedi kurt bir koyuna
Talas'ta saldırı olur mu,
Yedi bin kişi kırk canı
Dövse olur mu?
(Karalayev, 2010: 184-185).

Toguz börü bir koydu
Talasa tarpın koyobu,
Tolgon kıtay az curttu
Sabasa tarpın koyobu,
Kalıñ kıtay, tüptüü curt
Buga katılğan kişi oñobu?

Dokuz kurt bir koyunu
Talas'ta parçalasa olur mu,
Geniş Çinli az yurtlu
Döverse olur mu,
Kalabalık Çinli, köklü bir topluluk
Buga'ya katılan kişi düzelir mi?
(Karalayev, 2010: 28).

Örneklerden anlaşılacağı üzere düşmanlar, kurda benzetilirken, koyunlarda Kırgızlar'ı ifade etmektedir. Yine "yedi" veya "dokuz" sayısı ile ifade edilmiştir. Bu sayılar Türk mitolojisinde kutsal olarak kabul edilen ve evreninde katlarını sembolize eden formel sayılardandır. Metinde kurtlar, bireysel güçsüzlük veya zayıflığa karşı kolektif bir tehdit olarak betimlenmiştir. Kurt burada bireysel veya toplumsal saldırganlığı, kaotik bir düzeni sembolize edebilir. Aynı zamanda koyun veya koyun sürüsü, genelde barışçıl ve masum bir toplumu simgeler. Ancak kurtların saldırısına uğrayan koyun sürüsü, adalet arayışına bir gönderme olabilir. Kurt, Türk kültürü ve mitolojisinde genellikle güçlü, koruyucu ve kutsal bir sembol olarak görülür. Ancak bu destanda kurt, yıkıcı ve tehditkâr bir varlık olarak gösterilmiştir.

Manas Destanı'nın çeşitli varyantlarında Manas'ın "kırk yiğidini" ifade ederken "kırk kurt" benzetmesi yapılmıştır:

Coo degende süyüngön
Manas kandın kırk börü
Baarı kiraan tegiz er,
Baarı katar egiz er.

Düşman dediğinde sevinen
Manas Han'ın kırk börüsü
Hepsi yiğit, eşit er,
Hepsi birlikte ikiz er.
(Karalayev, 2010: 716).

Çımçık uçpas keñ saydan
Tozoñun tooday buraltıp,
Tooday bolgon kırk börü

Kuş uçmaz geniş vadiden
Tozunu dağ gibi savurarak,
Dağ gibi olan kırk börü (kurt)

Toktolboston çuratıp,
Beldi bekem buungan,
Beren Manas kök caldın
Taalayına tuulgan,
Betteşip çıga coo kelse,
Sala cürgen çuulgan.

Durmaksızın koşarak,
Belini sıkıca bağlamış,
Yiğit Manas, gök yeleli
Talihli doğmuş,
Düşman ortaya çıksa,
Etrafında dolaşan kargaşa.
(Karalayev, 2010: 718).

Tuura cagın karasañ –
Aç aykırık, kuu süröön
Manas kandın kırk börü
Kıtayga saldı çoñ dürböön

Sağ yanına bakarsan -
Keskin çıklık, sevinçli tezahürat
Manas hanın kırk börüsü
Çin'e büyük bir kargaşa saldı.
(Karalayev, 2010: 732).

Ataganat, kırk çoro,
Kırkıñ kırk cerden kelgen börü eleñ,
Kıraanıñ Manas bar bolso,
Kıyalanı buzır şer eleñ!

Ah, kırk yoldaş,
Kırkınız kırk yerden gelen kurtlardı,
Kahramanınız Manas varsa,
Zorlu düşmanı bozan aslanlardınız!
(Karalayev, 2010: 1327).

Örneklerde Manas'ın hem kendisi hem de askerleri/yiğitleri, "börü" olarak ifade edilmektedir. Dede Korkut anlatılarında geçen "kırk yiğit", burada "kırk börü" şeklinde geçmektedir. Kahramanların "börü" (kurt) ile özdeşleştirilmesi, hayvanın gücü, kuvveti, cesareti ve Türk kültüründe kutsal bir hayvan-ata olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda "Kırk kurt", Manas'ın etrafındaki kırk yiğidin bireysel değil kolektif bir güç oluşturduğunu vurgular. Kurtlar sürü olarak hareket eden, disiplinli ve güçlü hayvanlardır. Bu, yiğitlerin Manas etrafındaki uyum ve sadakatlerini temsil eder. Manas, "kırk kurt"un lideri olarak kurt sürüsünün lideri gibi görülür. Kurtlar, doğada hem koruyucu hem de saldırgan özellikleriyle bilinir. Bu bağlamda, Manas da halkını koruyan bir lider olarak tasvir edilir. "Kırk kurt", düşman için güçlü ve korkutucu bir rakip olarak tasvir edilir. Çin gibi güçlü bir rakibe karşı oluşturulan bu kolektif birlik, zafer kazanabilecek bir yapıyı simgeler. Kurtlar, Türk ve Kırgız mitolojisinde kutsal bir yer tutar. Türk destanlarında kurda "bozkurt" sıfatı verilir ve özgürlüğün, yüceliğin bir sembolü olarak görülür. Bu benzetme, Manas'ın ve yiğitlerinin özgürlük ve bağımsızlık mücadelesine gönderme yapar.

Kahramanlar kurda ve kurdun bazı uzuvlarına benzetildiği gibi kahramanların kullandığı bazı nesneler veya aletlerde kurdun bazı uzuvlarına benzetilmektedir. Örneğin, destanda "börü dilli" kavramları birkaç yerde geçtiği görülmektedir:

Ölörman Burut, sırgak kul,
Börü til ayza sunayın,
Biriktirip Manaska
Ört ököndöy kılayın!

İnatçı Kırgız, uyanık kul,
Börü dilli (sivri dilli) mızrak sunayım,
Birleştirip Manas'a,
Ateşi söndürmüş gibi olayım!"
(Karalayev, 2010: 1513).

Börü tildüü sır nayza
Ay tiygendey carkırap,
Cebeden murun cetti emi,

Kurt ağızlı, parlak mızrak,
Ay değmiş gibi parlayarak,
Okdan önce değdi hemen...
(Karalayev, 2010: 1567).

3) İsim Bağlamında Bozkurt

Türkler, geçmişten günümüze kadar isme ayrı bir önem vermektedir. Türk kültür tarihine baktığımızda, eski dönemlerden günümüze kadar ad verme geleneğinde hayvanlar ve bitkilerin önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Türklerin yaşam biçimi ve çevresel koşulları adlarına da yansımış, doğayla iç içe yaşayan Türkler, çevrelerindeki bitki ve hayvanları gözlemleyerek çocuklarına isim olarak vermişlerdir. Türk kültür ve mitolojisinde önemli bir yere sahip olan hayvanlardan biri de kurttur. Kişi, yer, kavim ve boy adlarında sıkça karşılaşılan kurt, ad verme geleneğinde önemli rol oynamıştır (Kolot, 2022: 109-110).

Çeşitli Türk boylarında kurt, kişi adı olarak kullanıldığı örneklerine rastlanmaktadır. Kurt, pek çok metinde kötü ruhları uzaklaştıran ve çocukları koruyan bir figür olarak görülür. Özbekler, ‘Böriğe tişletiş’ adını verdikleri bir merasimde, sık sık çocuğunu kaybeden ebeveynlerin bebeklerinin kurdun kafatasına sembolik olarak dişletildiği bir ritüel gerçekleştirirler. İnanca göre, bu merasimden sonra ölüm bebeğe yaklaşmaz. Bu ritüelden sonra hayatta kalan çocuklara Özbekler, *Börütaş* veya *Börügül* gibi isimler verirler (Gültepe, 2015: 518-519). Güney Türkmenistan’da da ölüm bebekten uzak olsun diye “*Boru Han*,

Boru Nisa, *Boru Nişan*, *Börücan* gibi kız isimleri ve *Boru*, *Börübey*, *Börcübek*, *Cinbörü* gibi erkek isimlerine” tesadüf edilmektedir (Kalafat, 2006: 163). Türklerde kurdun koruyuculuk özelliklerinin yanında bindiği üzere totem bir hayvandır. Tatar Türklerinde de kişi isminde totem bağlamında “börü/kurt” adını koymaktadırlar. Örneğin, “*Kurt*, *Kurtay*, *Kurtaş*, *Kaşkar*, *Kaşkarbay*, *Çan*, *Çanbay*, *Çanış*, *Büri*, *Baybüri*, *Büribay*, *Bürickey*, *Bürihan*, *Büriş*” gibi isimler bunlardan bir kaçıdır (Alkaya, 2001: 7). Kırım Tatar Türkleri arasında kahramanlık, kuvvet ve cesaretin sembolü olan hayvan adları çocuklara verilir. Kurt ile ilgili verilen isimler arasında ise “*Kurt*, *Kurtali*, *Kurtmemet*, *Kurtosman*, *Kurtseyit*” bulunur (Gül, 2006: 188). Kazak ve Kırgız Türkleri, çocukları kötü ruhlardan ve nazar değmesinden korumak amacıyla onlara *Tilki*, *Kun*, *Kurtcebe* gibi isimler vermektedirler (Kalafat, 2006: 162). Kırgız Türklerinde ise, kurt ile ilgili isimler arasında “*Börü*, *Börübay*, *Börükul*, *Börübek* vs.” bulunur (Kolot, 2022: 110). Bu bağlamda Kırgız Türklerinin Manas Destanı’nda da kişi isimlerinde “börü”nün geçtiği görülmektedir.

Manas Destanı’nın Radloff varyantında “börü” kişi isimleri olarak geçtiği görülmektedir. Bok-Murun ve Közkaman bölümlerinde Manas kırk yiğidine seslenirken, “Börünün uulu Börüçüm” (Börü’nün oğlu Börüçüm) (Radloff, 1995: 139, 181) şeklinde geçen ifadelerde börü kişi isminde yer almaktadır. Yine aynı varyantta Bok-Murun bölümünde Er Koşoy Han’ın sözlerinde “Alp-börü ile güreşirken/ gücüm yetişmez olmuştu” (Radloff, 1995: 130) ifadelerinde kahramanın adında “börü” adının geçtiği görülmektedir.

Manas Destanı’nın Karalayev varyantında Bakay isminin önünde “Börü” adının yer aldığı görülmektedir:

Bötönçö cürsö canıbar,
Börü Bakay kabılan –
Tuygun da uşol, bel da uşol,
Tuybagandı tuyguzgan
Tuygun Bakay er da uşol.

Özel bir şekilde dolaşsa canavar,
Börü (Kurt) Bakay pars gibi -
Doğan da o, bel de o,
Fark etmeyi fark ettiren
Doğan Bakay yiğidi de o.
(Karalayev, 2010: 634).

Kişi adı olarak doğrudan “Kök Börü” olarak destanda yer almaktadır:

Atoynok menen Kökbörü
Arslan Manas cökörü.

Atoynok ile Kökbörü
Arslan Manas askeri.

...
Kökbörü uulu Kökkoyon,
Murun ötüp ketiptir
Kırgızdan çıkan köp oyon...

...
Kökbörü oğlu Kökkoyon,
Önceden yaşamış geçmiş
Kırgız’dan çıktı çok bahadır...
(Orozbekov, 2017b: 528).

Diğer yandan Manas Destanı'nda kişi isminin yanında atın adı olarak da “Börü”nün geçtiği örneğine rastlanmaktadır. Manas Destanı'nın Radloff varyantında şu şekilde geçmektedir:

Kök-börünü mindi,
cılıkını imerip keldi deyt.
Kök-börüdöy külüktü
basa catıp aldı deyt.

Kök-börü atına bindi,
at sürülerini eve sürdü.
Yürük atı Kök-börü 'yü
güzelce örttü.
(Radloff, 1995: 232).

Bu varyantta, kahraman Manas'ın atı “Kök-börü” önemli bir yer tutar. “Börü” kelimesi, Türk mitolojisinde ve kültüründe güçlü, cesur ve koruyucu bir figürü, yani kurdun, temsil eder. Destanın bu kısmında, Manas'ın atıyla olan bağını ve atın kahramanlık yolculuğundaki rolünü vurgular. Atın adı olan “Kök-börü”, sadece bir hayvan ismi olmaktan öte, Manas'ın cesaret ve güç sembolü olarak atını görmesini de ifade eder. Bu anlatım, Manas Destanı'nda kurdun ve kurtla ilişkilendirilen atın, kahramanlık ve güç kavramlarıyla iç içe geçtiğini gösterir. Manas, Kök-börü ile birlikte sadece fiziksel güç değil, aynı zamanda sembolik bir güç de taşır; kurt gibi sadık, güçlü ve koruyucu bir dost olarak destanda yerini alır.

Manas destanında, sadece kahramanların isimlerinde değil, aynı zamanda coğrafi bölgelerin isimlerinde de “börü” kelimesine rastlanmaktadır. Destanda şu şekilde rastlanmaktadır:

Toguz colduñ toomu
Börü-Koyduñ çarkına...

Dokuz yolun kavşağı
Börü-Koy'un çevresine
(Karalayev, 2010: 385).

Arslan Manas, Acıbay,
Börü colduu kırk baatır
Takır kırıp taşadı.

Arslan Manas, Acıbay,
Börü (Kurt) yolunda kırk bahadır
Tamamen yok etti.
(Karalayev, 2010: 737).

Kırgın bolboy böpbödü
Börü colduu kankordun
Kaalaganın bereyin!

Kıyım olmadan, masumiyetle,
Börü (Kurt) yolundaki kan
dökücünün
İstedğini vereyim!
(Karalayev, 2010: 815).

Bu, kurdun destandaki önemine ve kültürel değerine işaret eder. Örneklerde görüldüğü üzere Manas'ın düşmanlarıyla savaştığı alanlardan biri olan ve “börü” adını taşıyan bölge, savaşın şiddetini ve kahramanlığın merkezi olma niteliğini vurgular. Bu, aynı zamanda destanın anlatıldığı toplumlarda kurdun sadece bir hayvan olarak değil, aynı zamanda koruyucu ve güçlü bir sembol olarak kabul edildiğinin göstergesidir.

Sonuç

Türklerin yaşam şartları ve yaşadığı coğrafya gereği kurt, hayatlarında önemli bir yer edinmiştir. Bu durumda kurt, Türklerin yaşamlarında çeşitli rollerle yer edinmiştir. Sözü edilen rollerden birisi de kendi soylarının kurttan geldiği; diğer bir ifadeyle kurttan türediği inancı bağlamında onu hayvan ata/ana olarak kabul etmeleridir. Diğer yandan kurdun fiziki ve karakteristik özellikleri, sözlü anlatılarda benzetme unsuru ve tasvir unsuru olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte kurt, kahramana kılavuzluk ederek ona mücadelelerinde hem yardımcı olmuş hem de en yakın arkadaşı olmuştur. Sözü edilenler dışında kurt ışık hüzmeleri halinde gökten geldiğine inanılarak ona tanrısal bir misyon yüklenmiştir. Sözü edilen bilgiler

ışığında Manas Destanı'nın dört varyantı Sagımbay Orozbekov'a, bir varyantı da Radloff'a, bir varyantı da Sayakbay Karalayev'e ait olan toplam altı varyantı üzerinden "Kök Börü/Bozkurt" ile ilgili tespitler yapılmıştır. Yapılan incelemeler sonucunda Bozkurt, "don değiştirme unsuru", "tasvir ve benzetme unsuru" ve "kişi, hayvan ve bölge ismi olması" bağlamında değerlendirilmiştir. Bozkurt Manas Destanı'nda da kılavuzluk rolüyle yer almıştır. Fakat burada Manas'ın İslam'a yönelmesinde şeklinde gök yeleli kurt, İslam'ın rehberi olarak karşımıza çıkar. Burada Şamanizm ve İslam arasında köprü kuran bir anlatım oluşturmuştur. Diğer yandan Kırk çiltenin kurt suretine bürünerek Manas'a gelmesi, Türk mitolojisinin eski animistik unsurlarıyla İslam mistisizminin birleşimini destana yansıtması olarak karşımıza çıkmıştır. Şamanlar ve veliler, korunmak ve kurtuluş bulmak için hayvan formlarına bürünürler. Burada da Orozbekov'un ve Karalayev'in varyantında kırk çiltenin girdiği bozkurt formu, koruyucu bir rol üstlenmiştir. Diğer yandan kurt benzetme unsuru olarak da kullanılmıştır. Manas'ın kulağının kurda, boyunun kaplana benzetilmesi, kahramanın fiziksel dayanıklılık, güç ve çeviklik gibi özelliklerinin ön plana çıkarılmasını sağlar. Bu tür benzetmeler, Manas'ın sıradan insanlardan farklı ve üstün bir figür olduğunu gösterir. Aynı zamanda Manas ile birlikte onun yiğitlerinin "börü" (kurt) olarak tasvir edilmesi, kahramanların cesaretli, güçlü ve liderlik özelliklerine sahip olduğunu gösterir. Bu benzetmeler, Manas ve yiğitlerinin düşmanlarına karşı gösterdikleri cesareti ve liderliği yansıtır. Destanda, Manas'ın düşmanları da sıklıkla kurtlara benzetilir. Özellikle, "yedi kurt bir koyunu" veya "dokuz kurt bir koyunu" gibi ifadelerle düşmanlar güçlü ve tehlikeli varlıklar olarak tasvir edilirken, Kırgızlar koyunlarla temsil edilir. Destanda, kahramanların kullandığı nesneler ve aletler de kurdun bazı uzuvlarına benzetilir. Örneğin, "börü dilli" mızrak gibi ifadeler, kahramanların silahlarının keskin ve etkili olduğunu vurgular. En son incelediğimiz başlık ise, kurdun isim bağlamında verilmesidir. Türklerin ad verme geleneklerinde hayvanlardan özellikle kurt, önemli bir rol oynamaktadır. Manas Destanı'nda da "börü" kişi isimlerinde geçmektedir. Radloff, Karalayev ve Orozbekov varyantlarında börü kişi isimleri olarak kullanılmıştır. Manas Destanı'nda, kahramanların at isimlerinde de "börü" kullanılmıştır. Örneğin, Manas'ın atı "Kök-börü" olarak adlandırılmış ve bu isim, kahramanın atıyla olan bağı ve atın kahramanlık yolculuğundaki rolünü vurgulamıştır. Manas Destanı'nda, coğrafi bölge isimlerinde de "börü" kelimesine rastlanmaktadır. Bu isimler, savaşın şiddetini ve kahramanlığın merkezi olma niteliğini vurgular. Sonuç olarak kurt, sadece bir hayvan olarak değil, aynı zamanda koruyucu, güçlü ve cesur bir sembol olarak Türk kültürü ve mitolojisinde yerini almıştır.

KAYNAKÇA

- Alkaya, Ercan (2001), "Tatar Türklerinin Kullandığı Türkçe Kişi Adları Üzerine Bir Değerlendirme", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:11, S:1, s. 1-25.
- Bang, Wilhelm ve Arat, Reşid Rahmeti (1936), *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul, Burhaneddin Basımevi.
- Bayat, Fuzuli (2006), *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- Bayat, Fuzuli (2007), *Türk Mitolojik Sistemi (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi) I*, İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- Boratav, Pertev Naili (1994), *100 Soruda Türk Folkloru (İnanışlar, Töre ve Törenler, Oyunlar)*, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- Çoruhlu, Yaşar (1999), *Türk Mitolojisinin ABC'si*, İstanbul, Kabalcı Yayınları.
- Çoruhlu, Yaşar (2024), *Bir Türk İkonu Böri-Türk Sanatı, Mitolojisi ve Geleneklerinde "Kurt" İmgesi*, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- Çeribaş, Mehmet (2024), "Sagımbay Orozbekov ve Manas Destanı (Destanın Başlangıç Bölümleri Üzerine Kültürel Bir Tahlil Denemesi)", *Türklük Bilimi'ne Adanmış Bir*

- Ömür Prof. Dr. İsmet Çetin'e Armağan*, C.1, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s.243-262.
- Gül, Bülent (2006), “Hayvan Adları ile Kurulan Türk ve Moğol Kişi Adları”, *Türkbilig*, S: 12, s. 85-191.
- Gültepe, Necati (2015), *Türk Mitolojisi Yeni Araştırmalar Işığında*, İstanbul, Resse Yayınları.
- Kalafat, Yaşar (2006), *Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara, Babil Yayınları.
- Karalayeve, Sayakbay (2010), *Manas Sayakbay Karalayeve Variantı*, Der. A. Jaynakova, A. Akmatalliev, Bişkek.
- Kolot, Berna (2022), *Türk Destanlarında Kurt*, Birinci Baskı, İstanbul, Arı Yayınları.
- Korkmaz, Esat (2008), *Ansiklopedik Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü*, 2. Baskı, İstanbul, Anahtar Kitaplar Yayınevi.
- Küçük, Mehmet Alparslan (2020), “Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Geleneğinde 'Don Değiştirme'”, *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S:94, s. 97-122.
- Orozbekov, Sagınbay (2017a), *Manas Sagınbay Orozbek Uulu Varyanti*, C:1, İstanbul.
- Orozbekov, Sagınbay (2017b), *Manas Sagınbay Orozbek Uulu Varyanti*, C:2, İstanbul.
- Orozbekov, Sagınbay (2017c), *Manas Sagınbay Orozbek Uulu Varyanti*, C:3, İstanbul.
- Orozbekov, Sagınbay, Musayev, S., Akmaraliyev, A. A. (2007), *Kırgız Destanları 6- Manas Destanı*, C:6, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özkan, İsa (2009), “Ergenekon Destanı Hakkında”, *Türk Yurdu Dergisi*, C:29, S:265, s. 43-47.
- Radloff, Wilhelm (1995), *Manas Destanı Kırgız Türkçesi Metin-Türkiye Türkçesi*, çev. Emine Gürsoy – Naskali, Birinci Baskı, Ankara, Türksoy Yayınları.
- Veyis, Sedat (2014), *100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, İlk Baskı, Ankara, BilgeSu Yayınları.

